

§ 1. O SMISLU FILOZOFIJSKOG MIŠLJENJA OPĆENITO

Polazimo od toga da je filozofija religije u svakom slučaju filozofija. Stoga se najprije moramo pozabaviti pitanjem što bi trebala biti – filozofija. Dakako, na to se ne može dati jednoznačan, a pogotovo ne konačan odgovor. Tko ima određeno iskustvo u stvarima filozofije, taj zna da se to što filozofija jest nikada ne da utvrditi nekom prethodnom definicijom. Takva definicija morala bi se uzeti tako reći iz neke meta-filozofije. Te pak nema, niti je može biti.¹ Bez obzira na to, ipak se može i mora reći nešto o tomu što je to filozofija.

1. Samostalno misliti

Najprije valja reći da samo filozofija može samu sebe razjasniti i odrediti. I to opet samo tako da čovjek filozofirajući *sâm misli*. Filozofija je filozofiranje, a filozofiranje je u svakom slučaju mišljenje, kako ga se god inače htjelo pobliže odrediti. Točnije: filozofija se događa ondje gdje sâm čovjek misli iz svoje vlastite sposobnosti, gdje misli iz svoje vlastite snage mišljenja i iz svojega vlastitog iskona. Filozofiranje je izvrsna forma razvijanja izvornoga ljudskog mišljenja.

¹ Polazeći odatle, čini mi se upitnim inače zanimljivo razmatranje S. Holma o mjestu filozofije religije u filozofijskom sustavu; usp. S. Holm, *Religionsphilosophie*, Stuttgart 1960, 11–63.

Stoga filozofija ne postoji već ondje gdje se, kao na neki način raspoložive, predstavljaju ili su znane filozofijske teze. Takvo bi znanje bilo samo znanje o negdje prisutnoj filozofiji, ali ne i sama filozofija. Filozofija se, naime, zbiva samo kao događanje samog mišljenja. Takvo se događanje može i hoće koji put formulirati tezama. No presudno je da te teze, ili što god inače od izrecivih elemenata filozofiranja izišlo na svjetlo dana, budu i ostanu elementima zbiljskog i živog mišljenja te da to uvijek iznova postaju u ponovnom razumijevanju. Samo utoliko mogu takvi elementi zahtijevati da budu elementi nečega takvog kao što je filozofija.

Tko promisli tu osnovnu okolnost, primijetit će da je filozofija time ujedno označena kao eminentno ljudska djelatnost. U filozofijskom se mišljenju čovjek, iz svoje vlastite njemu nadahnute snage mišljenja, slobodno i neovisno uzdiže u razvijanje te svoje snage. Uzdiže se k tomu da sâm vidi ili da barem sâm hoće vidjeti kako stvari o kojima se govori zapravo jesu te kako mu svijetli i kao što mu svijetli istina svijeta. Čovjek koji filozofira govorit će usuprot svim mišljenjima i tezama koje mu se najprije izvana predlažu: Pustite me da sâm vidim, pustite me da sâm razmislim što je s tim tezama. Filozofiranje se događa u snazi čovjeku danog slobodnog samostalnog bitka i ono razvija, nasuprot svemu, tu slobodu samostalnog bitka, a time i slobodu samostalnog mišljenja i samostalnog gledanja. Čovjek, dakle, u filozofiranju postaje slobodan od pukih vanjskih teza i mišljenja. Postaje slobodan po samostalnom mišljenju. Filozofijsko je mišljenje izvrсна forma ljudske slobode.

2. Stvar mišljenja

Mišljenje se pritom, dakako, ne smije shvatiti kao imanentan proces, kao nešto u čemu bi se smjelo misliti da se odvija samo u svojevrsnom unutrašnjem prostoru čovječe subjektivnosti. Naprotiv, mišljenje je živa otvorenost van preko čovjeka, ono je susret čovjeka i svijeta, onoga koji misli i onoga što mu se u svijetlom prostoru njegova mišljenja pomalja i dolazi ususret; mišljenje je rasprava između ljudskog života s jedne strane te znakova, migova, pitanja i čuda, koji, s druge strane, tom mislećem životu u prostoru svijeta dolaze ususret.²

² Usp. o tomu poblize Max Müller, *Sein und Geist*, Tübingen 1940 [2. prošireno izdanje, Freiburg 1981]. U novije vrijeme Klaus Hemmerle, *Thesen zu einer trinitarischen Ontologie*, Einsiedeln 1976.

Polazeći odatle mišljenje filozofije mora se odlikovati time da jest i da bude strogo vezano za svoju stvar. Njegova je stvar to što mu od istine ili od bitka dolazi u susret iz obličjā svijeta. Mišljenje mora od-govoriti tom na-govoru ili oslovu istine i bitka s kojim se susreće, ono tom oslovu mora od-govorno dati odgovor. Kao odgovornost, sloboda mišljenja vezana je uza svoju stvar.

Dakako, općenito uzevši vezanost za stvar zajednička je filozofijskom i svakom drugom ozbiljnom mišljenju, primjerice znanstvenom. No nju treba u punom opsegu i u prvom redu zahtijevati upravo za filozofijsko mišljenje.

Mišljenje je mišljenje o nekoj stvari o kojoj valja misliti slijedom oslova istine i bitka. Tamo dakle gdje je mišljenje postalo odlučnim mišljenjem, ono ne lebdi u unutrašnjem prostoru pukih likova koje je samo proizvelo. Ono je mišljenje stvari kojom se bavi svako mišljenje. Koliko je dakle filozofijsko mišljenje slobodno spram naslijeđenih teza i mnijenja, toliko je ono obvezano samom stvari i onim što je za nju bitno i što mu od same stvari dolazi ususret.

To ujedno znači da filozofijsko mišljenje mora sve svoje korake *iskazati* polazeći od svoje vlastite stvari. Utemeljujući značaj filozofijskog mišljenja ponajprije se sastoji u tomu da ono samo točno motri svoju stvar i pozorno sluša njezin oslov. Ono mora to što vidi i čuje podići iz njegova vlastita temelja, od kojega se to samo otkriva i pokazuje. I drugo, mišljenje mora to što se tako uzdiglo iz svojega vlastitog temelja brižljivo uhvatiti u pojmove i riječi; i to opet tako da ti pojmovi i te riječi uzmognu dati vidjeti temelj, naime ono koje samo sebe pokazuje, tako kako se ono polazeći od samog sebe pokazuje.³

Tek u strogosti takva zasnivajućeg postupka, i samo u njoj, uzdiže se filozofijsko mišljenje iznad prigovora da je ono spekulacija bez temelja i bez zbilje; taj prigovor uvijek iznova mu upućuju – ne slučajno – egzaktne znanosti. Nabačaji zamišljenih konstrukcija i modela koji nisu iskazani u zbilji ili bitku ili istini same stvari mogu doduše biti duhoviti, ali to nije filozofija u pravom smislu.

Koliko je, dakle, mišljenje slobodno i koliko svaki mislilac mora o njemu položiti račun, toliko je ono i strogo vezano za svoju stvar.

³ Usp. pobliže o tomu Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Halle 1927, § 7. Die phänomenologische Methode der Untersuchung, 27–39 [GA 2, 36–52].

Mišljenje koje je oslovljeno od bitka i biti, a time i od istine svoje stvari, i koje nastoji svoju stvar staviti u pojam može se razumjeti kao razvijanje izvornog čovjekova razumijevanje sama sebe i razumijevanja bitka. Time što je „tu“, time što opstoji, čovjek već oduvijek razumije sama sebe u svojem „tu“ ili u svojem svijetu. Polazeći od bitka, on ujedno razumije sebe i svoj svijet kao nešto što jest. Tako je čovjek „tu“, opstoji, kao onaj koji razumije sama sebe i kao onaj koji razumije bitak; čovjek „jest“ kao razumijevanje sama sebe i razumijevanje bitka. Stoga ako misli, razvija upravo to razumijevanje sama sebe i razumijevanje bitka tako da na primjer pita: Što je to? Ili što sam ja? Ili što je to da sam ja „u“ u mojem svijetu? Čovjek misli i propituje sebe i svoj svijet u svjetlu bitka kao nešto što jest. Samo zato je moguće da se čovjek, oslovljen postojećim momentima svojeg opstanka, upusti u to svoje vlastito opstojanje. Time pak što se čovjeku sve pokazuje pod vidikom bitka, pa se on u to može upustiti, postaje mu jasna i bit, pa se može upustiti u razlučivanje biti od nebiti. Dakle, svekoliko mišljenje koje pita, svekoliko filozofiranje je razvijanje čovjekova razumijevanja sama sebe i razumijevanja čovjekova bitka kao takvog.

To čovjeku dano razumijevanje sama sebe i razumijevanje bitka, u kojem se razumijevanju čovjek može razvijati i kretati, naziva se također um. Kad se čovjek filozofirajući služi svojim vlastitim umom, on se iz svojega vlastitog iskona i vezan za svoju stvar kreće u njemu danom razumijevanju sama sebe i razumijevanju bitka. I gdje je to kretanje razvijeno kao takvo, ondje govorimo o filozofiji.

3. Pravi bitak i činjenice

Vežanost filozofijskoga mišljenja za stvar mišljenja drugačije je vrste nego što je vežanost za stvar u egzaktnim znanostima. Time su pak drugačiji i osebujni također i načini utemeljivanja, to znači iskazivanja koje polazi od dotične stvari. To prije svega dolazi odatle što stvar kojoj se filozofijsko mišljenje obraća pokazuje poseban značaj, koji je posve različit od stvari kojom se bave egzaktne znanosti. U mjeri u kojoj uzmažemo točnije uočiti stvar filozofijskog mišljenja, u toj ćemo mjeri također spoznati da to mišljenje mora biti posve osebujno u svojim putovima i metodama.

Polazimo od shvaćanja koje smo već ukratko spomenuli i na kojem se kanimo još malo zadržati: filozofijsko mišljenje obilježeno je time da

se odnosi na bitak ili na istinu (ili na istinski bitak) onog što treba biti promišljano. Kao što smo već vidjeli, to se događa tijekom razvijanja čovjeku iskonski danog razumijevanja sama sebe i razumijevanja bitka; tek mu je u tom razumijevanju otvoren njegov svijet, a on, čovjek, otvoren je za sebe sama.

Stvar koja u svjetlu tog razumijevanja sebe sama i razumijevanja bitka treba biti razvijena može se nazvati pravi bitak stvari, ono što navlastito obilježuje njezin bitak i što je za nju bitno. Taj bitstveni i pravi bitak također je cjelina, ono što se izdiže preko i iznad svih izoliranih djelomičnih vidika i obuhvaća ih. Stoga filozofijsko mišljenje u odnosu na svoj predmet pita što je to zapravo, uzeto bitno i u cjelini? Kako stoji stvar s bitkom i istinom i bitnošću te stvari? A štoviše, i na koncu pita i kako stoji stvar s bitkom i istinom i bitnošću u cjelini i uopće? Ukratko, filozofijsko mišljenje pitajući traga za bitkom onog što valja promisliti, bavi se tim bitkom, bivstvovanjem bića koje slobodu mišljenja poziva, obvezuje i čini je odgovornom.

U vezi s tim bit će korisno upozoriti da je jedan drugi smjer mišljenja vezanog uz njegovu stvar onaj utvrđivanja činjenica i usustavljanja utvrđenih činjenica, kako se to događa u egzaktnim znanostima. Ovdje je također na djelu velika mjera vezanosti samom stvari koja je u pitanju. Usprkos tomu, ti postupci nisu obraćanje pozornosti mišljenja na ono što nazivamo pravim bitkom činjenica ili stvari, odnosno sklopova činjenica i stvari. Znanstveno mišljenje ide za tim da utvrđuje činjenice, ono utvrđuje da je ovo ili ono ovako ili onako. Na taj način znanstveno se mišljenje drži onih elemenata koji se daju uhvatiti na činjeničnom takobitku stvari, ali se ne upušta u pitanje što je to zapravo? Što leži u temelju svega shvatljivog kao ono bitno? Što je u cjelini ono što se pojedinačno dade shvatiti u mnoštvu shvatljivih momenata? Što je to, tako shvatljivo, u svojoj vlastitoj biti?

Zbog toga utvrđujuće mišljenje doduše vodi do znanosti o činjenicama, znanosti koje su u najvišoj mjeri potrebne, ali ne vodi do filozofije. U području religije takvo bi mišljenje vodilo do znanosti o religiji, do religiologije. Za filozofiju religije bit će uvijek korisno, štoviše nužno, imati to u vidu; ali filozofija religije kao filozofija ipak je nešto sasvim drugo.

Utvrđivanje pojedinačnih ustanovljivih crta ili svojstava onog što jest bitno pripada pojedinačnim znanostima, ali to nije filozofija. Filozofijsko se mišljenje ne bavi pobliže pitanjem koje se pojedinačne osobine daju utvrditi u prirodi, ili u povijesti, ili bilo gdje drugdje, ali ono pita što je za-

pravo priroda, ili povijest, ili bilo što drugo, u cjelini? Dok je u prirodnim znanostima bitak prirode kao takve isto tako malo tematiziran kao što je u historiji kao znanosti malo tematiziran povijesni bitak, upravo takve okolnosti tvore tematiku filozofijskog mišljenja.

4. Bitni bitak i bitak bez biti

S mislenim ispitivanjem onoga što je pravi bitak stvari koju valja uzeti u razmatranje neodvojivo je povezana jedna daljnja osebuynost, na koju moramo napose upozoriti.

Promišljanje bitka stvari koju treba uzeti u razmatranje uključuje kritičko pitanje o razlici između svojstvenog i bitnog bitka i onoga što možemo nazvati onim nesvojstvenim i onim bez biti. Kad mišljenje ne bi uključivalo te razlike shvaćalo bi se samo kao vezano za puku faktičnost. No, nije tako. Upravo u pogledu faktičnog filozofijsko mišljenje mora tragati za bitnim i svojstvenim bitkom i za bitnom i svojstvenom istinom. Taj bitak i ta istina odlikuju se pak tom temeljnom crtom da su mjerodavni za ono faktično. Naime, ono što je faktično mora biti mjereno pitanjem je li faktično u skladu sa svojom biti ili sa svojom najdubljom svojstvenošću? Utoliko je to faktično kritički obilježeno svojim bitkom ili svojom istinom. Zato filozofijsko mišljenje ne može uzimati stvari naprosto tako kako jesu. Pitajući o njihovu bitku, a time i o njihovoj istini i biti, filozofijsko mišljenje ujedno pita o razlici bitnog spram faktičnog, na kojem bitnom mora biti mjereno ono faktično. Filozofijsko promišljanje neke stvari ili nekog područja stvarnosti mora stoga uvijek biti i kritičko promišljanje. Ono mora omogućiti kritiku i utemeljiti kritiku polazeći od otkrića bitnog bitka i bitnih odnošaja bitka.

5. Način utemeljivanja filozofijskog mišljenja

Time je vjerojatno razjašnjeno zašto filozofijska utemeljivanja ne mogu biti istovrsna s utemeljivanjima pojedinačnih znanosti. O njima se ne može odlučiti polazeći od datosti onog što se daje utvrditi kao faktično. Dakako, ta faktičnost može biti u metodičkom postupku intersubjektivno znanstveno osigurana. Ali tamo gdje je u pitanju ono što je više i drugačije nego što je puka faktičnost koja se daje naći i utvrditi, tamo

gdje u vidokrug dolaze bit i bitak i gdje se polazeći od njih vodi borba oko mjerilā kojima treba biti mjereno ono faktično, tamo dakle nije više moguća, a niti je svrhovita intersubjektivnost koja se može uspostaviti za sve ravnomjerno.

To je razlog zašto se filozofijska misao, kad se na nju gleda s pozicija pojedinačnih znanosti, lako pričinja nedovoljno utemeljena.

Usprkos tomu, kao što već rekosmo, filozofijsko mišljenje ostaje na svoj način utemeljujuće i vezano za stvar. Ono mora na svoj način biti strogo. Već smo vidjeli da se njegovo za stvar vezano utemeljenje događa u načelu tako da ono otkriva i na svjetlo dana stavlja pravi bitak, koji mu dolazi ususret u pojavama svijeta, te potom nastoji na nj upozoriti tako da ga shvaća u pojmu i sklanja u riječ. Pritom valja otkriti ono što ne leži naprosto konkretno pred očima, a ipak može postati vidljivo sabranom mišljenju. Kad je taj otkriveni pravi bitak otkriven, treba ga misleći sagledati, a kad je sagledan, pohraniti ga u pojam. Pravo filozofijsko utemeljivanje sastoji se u mislećem sagledavanju i pohranjujućem poimanju onoga što je otkriveno filozofijskim mišljenjem. Dakle, filozofijski temelji nalaze se u onome što je postalo vidljivim i što je moglo biti učinjeno vidljivo polazeći od same stvari.

Zašto se mišljenjem ne bi trebalo moći učiniti vidljivim, i zašto se onda ne bi trebalo moći vidjeti što je zapravo priroda, ili što je zapravo umjetnost, ili što je zapravo religija? Zašto to ne bi čovjeku trebalo postati jasno i bistro tako da to uzmogne staviti u riječi, iz-reći, pa da te riječi budu u stanju zasvijetliti drugima? Ako se strogost filozofijskog mišljenja uspjela izraziti u jasnoj riječi, onda ta riječ može stvar mišljenja učiniti vidljivom i za druge, koji je trebaju vidjeti svojom vlastitom snagom i u mjeri u kojoj im je to moguće.

O tomu treba uvijek iznova reći da nitko *ne mora* na taj način vidjeti, i da nitko ne može na to biti prisiljen izvana. Misleće gledanje i s njime povezan utemeljujući značaj bivstvenog filozofijskog mišljenja po samoj je svojoj stvari takav da se ne da iznuditi. No ono zato nije subjektivno u smislu puke proizvoljnosti. Ono mora biti odgovorno izvedeno u suočenju sa samo-pokazivanjem njegove stvari. U tomu, to jest u samoj svojoj stvari, filozofijsko mišljenje ima svoju vlastitu strogost i svoje načine iskazivanja i utemeljivanja. Oni su razumljivi onome tko može i hoće misleći i su-misleći vidjeti same stvari na način filozofijskog mišljenja. Traži se jedno i drugo, ali ni jedno ni drugo ne nastaje prisilom.

6. Nedovršivost filozofijskog mišljenja

S time je povezano i to da se takvo filozofijsko mišljenje *ne može dovršiti*. Ono nikada nije definitivno na kraju svoje stvari, niti je s njom definitivno gotovo. To je tako zato jer se bitak bića pokazuje neiscrpiva za način kako mišljenje gleda svoju stvar.

Ta se nedovršivost filozofijskog mišljenja pokazuje u tomu da se uvijek ide novim filozofijskim putovima, ali i u tomu da stari filozofijski putovi, primjerice misao grčkih filozofa, uvijek iznova postaju zanimljivi. Tko njima ide tako da s njima zajedno misli, može na njima uvijek iznova naučiti vidjeti novo. Time će taj istodobno biti bolje osposobljen da ide svojim vlastitim i novim putovima mišljenja. Zbiljske filozofijske misli nikada nisu sasvim prevladane, ali isto tako nikada nisu sasvim dogotovljene. U tomu imaju svoj vlastiti osebujan način povijesnosti, koja se posve razlikuje od idejom napretka vođene povijesnosti egzaktnih znanosti i tehnike.

Ta nedovršivost nije nesavršenost filozofije, nesavršenost koja bi trebala biti ubrzo prevladana. Naprotiv, ona spada u njezinu bit. U tomu je filozofija slična umjetnosti, u kojoj isto tako ono staro nikada nije prevladano, niti je ono novo važeće definitivno i zauvijek.

A to je opet povezano sa samom stvari filozofije i sa samom stvari mišljenja. Pravi bitak bića pokazuje se kao neiscrpivo upitan. Stoga svaki novi pristup pokazuje nešto novo, ali nijedan ne pokazuje sve. Putovi mišljenja, ukoliko su realizirani, uvijek su ograničeni. Mogućnosti mišljenja koje otvara bitak bića neograničene su.

Filozofija uvijek iznova kruži oko onog što daje misliti. Tim uvijek iznova izvedenim okružujućim dodirivanjem svoje vlastite stvari filozofija nikada ne će prispjeti kraju, ali također nikada ne će morati biti neplodna.

Boetije opisuje kako mu se filozofija u zatvoru ukazala u liku žene tješiteljice. Susresti se s takvom ženom za muškarca nikada nije nešto neplodno. Naprotiv, za nj to može biti od beskrajno ohrabrujućeg značenja. Međutim, on time nikada ne će prispjeti kraju, niti će svoju partnericu moći gurnuti u stranu kao završen slučaj. Kad bi tako mislio, izgubio bi upravo ono bitno čime bi ga takav susret mogao bogato obdariti.⁴

⁴ Boetije *De consolatione philosophiae*, PL 6.

Iz istog je razloga Platonov Sokrat htio filozofiju držati razlučenu od mudrosti. Jer filozofija je ljubeća težnja za ispunjenošću, ali ne i sama ispunjenost.⁵ Aristotel ga je u tom mnijenju nasljedovao, kao što se može pročitati u *Metafizici*.⁶

Neka to za sada bude dovoljno kao podsjećanje na neke osnovne crte filozofijskog mišljenja, kako ga ovdje shvaćamo. Dakako, ti razjašnjavajući osnovni obrisi veoma su provizorni i nepotpuni. Ali za ovaj kontekst neka to ipak bude dovoljno.

⁵ Platon, *Phaidros* 278d.

⁶ Aristotel, *Metaphysica* A 2, 982b, 28 i d.

§ 2. SMISAO FILOZOFIJE RELIGIJE

1. Religija kao stvar mišljenja

Filozofija religije je filozofijsko mišljenje koje religiju čini svojom stvari te se stoga trudi objasniti bit i način bitka religije. Stoga filozofija religije u svojem mišljenju traga za odgovorom na pitanje što je zapravo religija.

2. Religija i ljudsko mišljenje

Da bi filozofija religije mogla promisliti svoju stvar, naime religiju, nužno je da religija filozofijskome mišljenju najprije bude *dana*. Taj jednostavan sklop stvari utemeljen je u činjenici da je religija nešto što stoji i može stajati posve na svojem vlastitom korijenu. O tomu nas može poučiti ma i samo letimičan pogled na svijet religijā, a pogotovo pogled na izvore kršćanstva. Posve je očito da religija nije proistekla iz filozofijskog mišljenja, i u svoja dobra vremena ona je tu i tamo intenzivno živjela, a da je nije pratila izričita filozofija. Dakle, religija nije filozofija; ona je prije ono drugo filozofije.⁷

No ne čini li se možda zato da je filozofija religiji suvišna? Ili na koncu čak i opasna? Od Pascalova doba naovamo sa stanovitom se oštrinom Bog filozofā suprotstavlja Bogu religije i kršćanstva, Bogu Abrahama,

⁷ Usp. Henry Duméry, *Phénoménologie et religion*, Paris 1958, 99: „Le philosophe arrive toujours *après coup*, après l'existence, après l'histoire, après le donné. Il ne peut que ressaisir ce qui est déjà là, le sense déjà proféré, déjà institué.“ (Istaknuto u fr. originalu).

Izaka i Jakova, Bogu Isusa Krista. Dijalektička teologija borila se protiv religije koju navodno tvori čovjek i koja stoga svoje podrijetlo zahvaljuje čovjekovu mišljenju.

Što reći o tomu? Kako stoji filozofijsko mišljenje spram religije? Jamačno treba vidjeti da je religiozni život mnogostruko utjecao na filozofiju, ali i da je ona utjecala na nj i zajedno s drugim ga oblikovala. Povijest Zapada i zapadnog kršćanstva i njegove teologije pruža mnoštvo primjera za taj sklop stvari i tu razmjenu. Ipak, u vezi s tim valja reći da upravo tamo gdje vidimo tu vezu možemo vidjeti i to da kršćanstvo – ona religija na koju smjeramo u prvom redu, ali ne i isključivo – nije proizašlo iz filozofije te da je također uvijek bilo svjesno svojega podrijetla, premda ne i uvijek s jednakom jasnoćom.

U svakom slučaju, religija se s filozofijskim mišljenjem susreće kao ona koja je spram njega druga, kao ona koja mu stoji nasuprot i prethodi mu. Unatoč tomu valja upozoriti da se religija – koliko god živjela iz svojega vlastitog izvora i bila možda Božji dar – zbiva kao *ljudsko događanje* i kao jedna *forma ljudskog života* i opstanka. Ona se, dakle, događa u čovjekovu obzorju. Uvijek su ljudi oni koji vjeruju, ili se mole, ili se okupljaju na bogoslužje itd.

Ono pak što se događa u obzorju ljudskog života i opstanka događa se u obzorju čovjekova razumijevanja sama sebe i njegova razumijevanja bitka. Ljudi razumiju same sebe na stanovit način primjerice u svojem vjerovanju u Boga, kao što razumiju – kako god to također moglo biti neizričito – i što je to da vjeruju u Boga. Stoga je čovjekovo razumijevanje sama sebe i razumijevanje bitka u cjelini živo i u slučaju religije. Svugdje gdje je religija živa, koliko god bila također dar odozgo te time pritjecala iz svojega vlastitog izvora, živi ona u ljudskom razumijevanju, koje svaki put sebe i svoju stvar razumije kao ono što jest.

Ako se čovjek služi svojim razumijevanjem sama sebe i bitka, on pita što je religija. I umujući ide tragom tog pitanja. A takvo mišljenje koje pita o bitku religije je filozofijsko mišljenje. Iz tog je razloga filozofijsko mišljenje o religiji uvijek moguće ondje gdje je religija shvaćena, pa na koji god način.

Taj je sklop stvari također razlog toga da je čovjek odgovoran spram svoje vlastite vjere, svojega vlastitog bogoštovlja i svoje religije koju sâm živi. Tu se on ne smije prepustiti slijepo i nasumce, bez razmišljanja i propitivanja. On sâm, dakako, ne treba proizvesti religiju. Ali čovjek je za nju

odgovoran ukoliko se ona u mediju njegova razumijevanja sama sebe i razumijevanja bitka događa kao jedna forma ljudskog opstanka.⁸

Budući da je čovjekovo razumijevanje sama sebe i razumijevanje bitka u religiji aktivirano na specifičan način, religija se izražava u ljudskom jeziku i ljudskim kategorijama i mogućnostima mišljenja. Stoga ona živi u onim formama u kojima se odvija ljudski život. Samo odatle može se objasniti posve očevidna činjenica da religija na svoj način ima udjela u povijesnim mijenama čovjekova razumijevanja sama sebe i razumijevanja bitka te da stoga ima ljudsku, a koji put i suviše ljudsku povijest, premda Bog, od kojeg polazeći religija shvaća samu sebe, stoji nepromjenjiv i iznad takve povijesti.

Upravo se stoga čovjek može i treba uvijek nanovo pitati što je zapravo religija. I prije svega što je moja religija, ona koju ja ostvarujem kao svoju formu života. Pitanje o onom „jest“ veliko je pitanje koje se izdiže iz ljudskog razumijevanja bitka. Po svojoj strukturi to je filozofijsko pitanje, premda je stvar kojoj je ono na tragu upravo ono drugo filozofije, ono što proistječe iz svojega vlastitog izvora.

Ako je dakle moguće pitanje o bitku religije, na nj se nadovezuje i pitanje o njezinoj biti, i to kao pitanje slobodnoga ljudskog mišljenja. Time što se izdiže u ljudskome mišljenju, religija također nije nešto puko faktično. S obzirom na nju, širini ljudskog mišljenja u svakom slučaju pokazuje se nešto poput njezine biti; a to pak omogućuje da ono faktično bude kritički odgnuto.

To su okolnosti radi kojih je filozofija religije uvijek moguća.

3. Vrijeme filozofijske refleksije o religiji

Dakako, ono što je moguće nije također, i u svakom slučaju, nužno. Izričito pitanje mišljenja o biti religije i sustavna izvedba tog pitanja zasigurno

⁸ Time sam se iscrpnije bavio u djelu *Heilsverständnis. Philosophische Untersuchungen einiger Voraussetzungen zum Verständnis des Christentums*, Freiburg i. Br. 1966, 27 i d. [GS IV/1], te u članku: „Die Wesensstruktur der Theologie als Wissenschaft“, u: Bernhard Welte, *Auf der Spur des Ewigen. Philosophische Abhandlungen über verschiedene Gegenstände der Religion und der Theologie*, Freiburg i. Br. 1965, 351–365 [GS IV/3, 167–183].

nisu u svakom slučaju nužni ili prikladni. Religija može svoj život oblikovati bez izričite filozofije, a često je i živjela bez te pratnje, prije svega u ranim i izvorno snažnim fazama religioznog života.

Međutim, tamo gdje religija više nema svoje izvorne početne snage, a mišljenje se kao refleksija razvilo snažno i autonomno, filozofija religije je prikladna i u svakom slučaju nužna s obzirom na takvo stanje povijesne svijesti. Tada čovjek mora pokušati sebi kritički položiti račun o tomu što je religija.

Takav je slučaj u našem vremenu. Religija i kršćanstvo već odavno više nisu opće ljudske pojave. Doduše, religija još uvijek postoji, kako na Istoku tako i na Zapadu, te se, nasuprot raširenoj predodžbi, valja složiti s marksistom Gardavskim kad kaže: „Bog nije sasvim mrtav.“⁹

Ali religija, vjera i kršćanstvo zacijelo su izgubili svoju staru samorazumljivost. Njihov položaj u modernom društvu i modernoj kulturnoj svijesti postao je u visokom stupnju kritičan.

Međutim, to nije razlog da se o tim fenomenima ne razmišlja, ili više ne razmišlja. Naprotiv, upravo u dobu u kojemu su mnogi ljudi napustili staro obitavalište svojih predajom danih religijskih predodžbenih formi i u kojemu je stoga religija postala kritičnom, kako za one koji manje ili više još stoje u njezinu prostoru tako i za one koji su se od njega odvojili, dakle upravo u takvim vremenima treba intenzivnije i s pojačanom kritičkom pozornošću pitati i promišljati što je zapravo religija.

U toj osebujnoj suvremenopovijesnoj situaciji mora biti presudno to da filozofijsko mišljenje može i treba tragati za pravim bitkom, za pravom biti, a time i za pravom one stvari koju treba promisliti. Danas nam više nego ikada ranije mora biti stalo do onoga što je više i drugačije od religije kao puke činjenice. Mora nam biti stalo do toga da, polazeći od činjenice religije, samostalno i oprezno kritički dopremo do bitka, do biti, kao i do prava religije.

Ako bi nam uspjelo steći pogled na ono bitno religije, iz toga mogu i trebaju biti dobivena mjerila na kojima se može i mora izmjeriti ono faktično, tim više u vremenu u kojem je religija prestala biti nešto samo po sebi razumljivo. U tom slučaju mora biti moguće metodički razjasniti pravo i smisao religije, nasuprot nepravu i besmislu, koji su i u tom po-

⁹ Vaclav Gardavsky, *Gott ist nicht ganz tot*, München 1968.

dručju mogući. To isto vrijedi i u odnosu spram isto tako mogućeg neprava i besmisla nereligije i nevjerovanja.

Dakle, pokušavamo filozofijski zadobiti kritičku osnovicu kako u odnosu spram faktične religije tako i u odnosu spram raširene faktične nereligije. Ni jedno ni drugo ne bismo trebali prihvatiti naprosto i bez provjere.

U tom smislu radi se o pravu religije pred forumom uma.

4. Opasnost i korist filozofije religije za religiju

Ima dakako i prigovora protiv filozofije religije od strane same religije. Ne može li filozofija postati opasnom za religiju? Smije li religija, koja proistječe iz svojega vlastitog izvora, sebi dopustiti da se u nju upliću um i njegova filozofija?

O tomu treba kazati sljedeće. Filozofija doista može biti opasna za religiju ako se u nju upliće na neprimjeren način, to znači protiv smisla njezine stvari. Ali ne će biti opasna ako pazi na svoju stvar kao na ono što joj je dano i trudi se tu danu stvar objasniti s obzirom na njezinu bit. Um i njegova filozofija zasigurno postupaju nepravedno ako misle da religiju ne moraju prihvatiti, nego je mogu slobodno konstruirati iz autonomne snage ljudskoga mišljenja, ili je pak destruirati. Međutim, oni ne postupaju nepravedno ako religiju, kao unaprijed im danu, *re*-konstruiraju iz snage čovjekova razumijevanja sama sebe i razumijevanja bitka, tako da u vidu imaju unaprijed danu stvar religije. To razumijevanje sama sebe i razumijevanje bitka element je u kojemu religija živi. U tom smislu riječ je o kritičkoj rekonstrukciji unaprijed dane religije s obzirom na autentični bitak i autentičnu bit same te religije.

Izvedena na pravi način, takva filozofijska rekonstrukcija može religiji biti samo od koristi. Ona to i hoće biti; ona to hoće osobito onda kad je kritička, što ona – kako smo vidjeli – i treba biti. Naime, ona ima svoj vlastiti pogled na bitne crte religije i na kritičko razlikovanje biti i nebiti. K tomu u samorazumijevanje religije i njezino razumijevanje bitka spada upravo to da čovjek o njoj mora kritički odgovorno položiti račun. Upravo to, zajedno s ostalim, spada u stvar religioznog života, kao što jednako tako, ali na drugoj strani, spada u kompetenciju filozofije, ukoliko ona

poima i pomoću pojmova izlaže čovjekovo razumijevanje sama sebe i razumijevanje bitka.

Stoga se ne smije zaboraviti da su *propuštanje* kritičke refleksije i pokušaj nereflektirane neposrednosti religioznog života također opasni. Ako se propusti kritička refleksija, lako može doći – napose u vremenima slabe izvorne snage religije i snažne refleksivne snage mišljenja – do toga da se religija nereflektirano i nekontrolirano spusti na proizvoljnost, koja više ne odgovara njezinoj biti.

Time je vjerojatno postalo jasno da filozofija doduše pretpostavlja religiju – a u našem kontekstu prije svega kršćanstvo – ali nikako ne u obliku premise. Za filozofijski pogled religija je unaprijed dana samo kao područje na koje se usmjeruje pogled mišljenja. Ali njezino pravo i njezina bit za um tek trebaju biti iskazani. Stoga ono unaprijed dano nije osnova od koje bi trebalo krenuti kao od stvari koja se razumije sama po sebi. Kad bi se tako postupilo, riječ bi bila o teologiji, jer ona polazi neposredno od teologijskih premisa. A to više ne bi bila filozofija.

Prema tomu, u filozofiji religije kao filozofiji treba iz slobode i samostojnosti mišljenja razmišljati o stvari religije koja je mišljenju unaprijed dana.

Dakako, bez obzira na sve to religija i kršćanstvo mogu biti premisom samog mislioca. Snagom svoje vjere može on primjerice kršćansku poruku učiniti temeljem svojeg opstanka. No i u tom slučaju, štoviše pogotovo u njemu, mislilac će svakako imati slobodnu snagu vlastita mišljenja, a također će se smjeti i morati njome poslužiti. Upravo se i radi o toj slobodnoj snazi mišljenja, naime o tomu da ona na prikladan način uđe u igru kada je riječ o stvari religije.